

Çağatay'dan Günümüze: Afganistan Özbek Türkçesi Lehçesinde Kimlik, Eğitim ve Dil Mücadelesi

Sayed Hamidullah SADAT*

Öz: Özbek lehçesi, Türk dillerinin Çağatayca koluna dayanan ve 15-19. yüzyıllarda Türkistan'da edebî, idarî ve kültürel bir lingua franca olarak kullanılan bir lehçedir. Çağataycanın en önemli temsilcisi Ali Şîr Nevâyî'nin Muhakemetü'l-Lugateyn eseriyle Türkçenin, Farsça karşısındaki üstünlüğünü savunması, bu dilin entelektüel kimliğini pekiştirmiş ve Özbek lehçesinin temelini oluşturmuştur. Sovyet döneminde standartlaştırılan Özbekçeden farklı olarak Afganistan'daki lehçe, Çağataycanın geleneksel yapısını koruyarak Arap alfabesiyle yazılmaya devam etmiştir. Günümüzde Afganistan'ın kuzey bölgelerinde yaşayan Özbekler tarafından konuşulan bu lehçe, etnik kimliğin korunması ve nesiller arası aktarımında kritik bir role sahiptir. Ancak dilin sürdürülebilirliği eğitim, medya ve günlük kullanım alanlarında karşılaşılan sistematik sorunlarla tehdit altındadır. Afganistan'da resmî dil statüsü olmayan Özbek lehçesi, eğitim sisteminde yalnızca sınırlı okullarda ders materyali eksikliğiyle öğretilmektedir. Özellikle ortaokul ve lise düzeyinde ders kitaplarının basılmaması, öğretmen kadrosu yetersizliği ve dil bilgisi eğitimindeki zayıflıklar (katılımcıların %26,2'si dil bilgisinde eksik olduğunu belirtmiştir), dilin akademik kullanımını engellemektedir. Medya alanında ise Özbekçe televizyon programları, radyo yayınları ve dijital içeriklerin yok denecek kadar az olması (katılımcıların %69,6'sı medya içeriğini yetersiz bulmuştur), dilin günlük yaşamdaki görünürlüğünü sınırlandırmaktadır. Bu çalışma, Afganistan'ın kuzeyindeki 84 Özbek katılımcıyla (çoğunluğu lisans ve lisansüstü eğitim almış bireyler) gerçekleştirilen anket verilerini temel alarak dilin kullanım dinamiklerini analiz etmektedir. Katılımcıların %61,9'u okuma becerilerinde kendini "çok iyi" olarak değerlendirirken, yazma (%21,8 orta/zayıf) ve dil bilgisi (%26,2 orta/zayıf) alanlarında eğitim ihtiyacı olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca katılımcıların %51,2'si Özbekçe kitap okuma alışkanlığından yoksun olduğunu belirtmiş; bu durum, yazılı materyal erişimindeki eksikliğe işaret etmektedir. Buna karşın, toplumun %79,7'si çocuklarına Özbekçe eğitim aldırarak istediğini, %89,3'ü ise ana dil eğitiminin kültürel kimliği korumada elzem olduğunu ifade etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Özbek Lehçesi, Okuryazarlık, Dil Becerileri.

From Chagatai to the Present: Identity, Education, and Language Struggle in the Uzbek Turkic Dialect of Afghanistan

Abstract: The Uzbek Turkic dialect, rooted in the Chagatai branch of the Turkic languages, served as a literary, administrative, and cultural lingua franca in Turkistan during the 15th–19th centuries. The intellectual identity of this dialect was solidified by Ali-Shir Nava'i, Chagatai's most prominent figure, who defended the superiority of Turkic over Persian in his work *Muhākamat al-Lughatayn* (The Judgment of Two Languages), thereby laying the foundation for the Uzbek Turkic dialect. Unlike the standardized Uzbek language developed during the Soviet era, the dialect spoken in Afghanistan has preserved Chagatai's traditional structure and continues to be written in the Arabic script. Today, this dialect, spoken by Uzbek communities in northern Afghanistan, plays a critical role in preserving ethnic identity and intergenerational cultural transmission. However, its sustainability is

* Erciyes Üniversitesi, Disiplinler Arası Asya Çalışmaları Doktora Öğrencisi. e-posta: hamidsadat75@gmail.com / <https://orcid.org/0000-0003-4258-6698>

Makale Gönderilme Tarihi / Article Submission Date: 08-01-2025

Makale Kabul Tarihi / Article Acceptance Date: 22-02-2025

Araştırma Makalesi / Research Article

DOI: <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1615808>

Bu makaleyi şu şekilde kaynak gösterebilirsiniz:

Sadat, S.H. (2025). Çağatay'dan Günümüze: Afganistan Özbek Türkçesi Lehçesinde Kimlik, Eğitim ve Dil Mücadelesi. Uluslararası İdil-Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi, 7 (1), 111-130, <https://doi.org/10.59305/ijvuts.1615808>

***Dergimizde yayımlanan makaleler CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır.

threatened by systemic challenges in education, media, and daily usage. Lacking official language status in Afghanistan, Uzbek Turkic is taught only in limited schools with insufficient educational materials. Key issues include the absence of printed textbooks at secondary and high school levels, a shortage of qualified teachers, and weaknesses in grammar education (26.2% of participants reported deficiencies in grammatical skills), all of which hinder its academic use. In media, the near absence of Uzbek-language television programs, radio broadcasts, and digital content (69.6% of participants found media content inadequate) further restricts its visibility in daily life. This study analyzes the dialect's usage dynamics based on survey data collected from 84 Uzbek participants (primarily individuals with undergraduate or graduate education) in northern Afghanistan. While 61.9% of participants rated their reading skills as 'excellent,' they identified significant gaps in writing (21.8% moderate/weak) and grammar (26.2% moderate/weak). Additionally, 51.2% reported no habitual reading of Uzbek-language books, highlighting limited access to written materials. Despite these challenges, 79.7% expressed a desire for their children to receive Uzbek-language education, and 89.3% emphasized the necessity of mother-tongue education in preserving cultural identity.

Keywords: Afghanistan, Uzbek Turkish, Literacy, Language Skills.

Giriş

Dil, bir toplumun kültürel kimliğini şekillendiren, düşünce dünyasını yansıtan ve iletişim süreçlerini belirleyen en temel unsurlardan biridir. Afganistan gibi çok etnikli ve çok dilli bir ülkede, dilsel çeşitliliğin korunması yalnızca bireysel kimliklerin güçlendirilmesi için değil, toplumsal uyumun sağlanması ve kültürel sürekliliğin garanti altına alınması için de kritik öneme sahiptir. Bu bağlamda Özbek lehçesi, Afganistan'ın kuzey bölgelerinde yaşayan Özbek topluluklarının ana dili olarak hem tarihsel bir mirası temsil etmekte hem de etnik kimliğin nesiller arası aktarımında kilit rol oynamaktadır.

Özbek lehçesi, Çağataycanın dilsel mirası üzerine inşa edilmiş ve Orta Asya'nın edebî, idari ve kültürel dokusunda kök salmıştır. Ancak günümüzde bu lehçe, Afganistan'ın siyasi istikrarsızlıkları, eğitim sistemindeki yapısal eksiklikler ve medyadaki sınırlı temsil nedeniyle varlığını sürdürme mücadelesi vermektedir. Dilin eğitim materyallerindeki yetersizlikler, öğretmen kadrosu eksikliği ve yazılı kaynaklara erişimdeki zorluklar, Özbekçenin akademik ve günlük kullanımını ciddi şekilde kısıtlamaktadır. Aynı zamanda, medya içeriklerinin azlığı, dilin toplumsal görünürlüğünü zayıflatmakta ve genç kuşakların ana dillerine olan ilgisini azaltmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Afganistan'daki Özbek lehçesinin mevcut durumunu kapsamlı bir şekilde analiz etmek, dilin eğitim, medya ve toplumsal pratiklerdeki kullanım dinamiklerini ortaya çıkarmak ve sürdürülebilir koruma stratejileri önermektir. Araştırma, nicel veriler (anketler) ve nitel analizler (tarihsel belgeler, kültürel kaynaklar) üzerinden tasarlanmış olup, 84 Özbek katılımcıdan elde edilen verilerle desteklenmektedir. Çalışmanın bulguları, dil becerilerindeki (okuma, yazma, konuşma, dilbilgisi) eşitsizlikleri ve toplumun ana dili eğitimine yönelik taleplerini sistematik bir şekilde ortaya koymaktadır.

Afganistan'ın Tarihi, Stratejik Önemi ve Siyasal Çalkantıları

Afganistan'ın bugünkü coğrafyası, tarih boyunca pek çok medeniyetin etkisiyle şekillenmiş, bu etkileşimler ve işgaller sonucu, farklı etnik kökenlere sahip bir toplum yapısına bürünmüştür. Eski çağlarda “Ariyana” ve “Horasan” adlarıyla anılan bu topraklar, Aria ve Güney Türkistan bölgelerini kapsayarak Grek, Çin, Hint ve İslam medeniyetlerinin izlerini taşımaktadır. Bilim insanları, Afganistan'ı tarihsel gelişimi ve coğrafi konumu nedeniyle “Stratejik yol”, “İmparatorlukların geçiş kapısı”, “İpek Yolu'nun kavşağı”, “Dünyanın damı”, “Hindistan'a açılan kapı”, “İslam dünyasının doğu eşiği” ve “Asya'nın kalbi” gibi sıfatlarla nitelendirmiştir. Bu bağlamda Afganistan, tarih boyunca medeniyetlerin bulunduğu bir geçit, ticaretin ve kültürlerin harmanlandığı önemli bir merkez olarak varlığını sürdürmüştür (Hajiyarali, 2011, s. 3).

Bu zengin coğrafya, sadece Türklerin değil, aynı zamanda farklı etnik grupların kültürel etkileşimlerine de sahne olmuş, böylece tarih boyunca çeşitliliğin ve bir arada yaşamın önemli bir örneğini sunmuştur. Güney Türkistan'da yer alan Kunduz ve Mezar-ı Şerif gibi şehirler hem ekonomik hem de stratejik önemleriyle bölgenin gelişiminde kilit rol oynamıştır. Mezar-ı Şerif, özellikle dinî ve kültürel yapısıyla dikkat çekerken, Kunduz tarımsal faaliyetleri ve ticaret yolları üzerindeki konumuyla öne çıkmıştır. Bunun yanı sıra Güney Türkistan, tarih boyunca Asya'nın büyük ticaret yolları üzerinde bulunması nedeniyle sadece yerel değil, aynı zamanda bölgesel güçlerin de ilgisini çekmiştir. Bu durum, bölgenin siyasi çalkantılar yaşamasına neden olmuş ancak aynı zamanda onun çok yönlü kültürel zenginlik kazanmasını sağlamıştır. Bugün dahi bu coğrafya, Türkistan'ın tarihî kimliğini ve mirasını Afganistan sınırları içinde yaşatmaya devam etmektedir (Azaad, 2019, s. 11).

Afganistan coğrafyasında Türklerin tarih sahnesindeki etkisi, İskitlerin ardından gelen diğer Türk boyları ve devletleriyle daha da belirginleşmiştir. Kuşanlar dönemi, bölgede yalnızca siyasi hâkimiyetin değil, aynı zamanda kültürel ve ticari gelişimin de hız kazandığı bir dönem olarak dikkat çekmiştir. Bu süreçte, İskitlerden devralınan miras, Kuşanların genişleme politikalarıyla güçlenmiş ve Afganistan, İpek Yolu üzerindeki stratejik konumu nedeniyle önemli bir ticaret merkezi hâline gelmiştir. Hunların bölgeye yönelmesiyle birlikte, Afganistan yeniden Türk siyasal varlığının merkezi olmuştur. Hunların günümüz Afganistan coğrafyasının batı bölgelerine yerleşmesi, hem Türk kültürünün bölgedeki izlerini derinleştirmiş hem de bölge halklarının yaşamında kalıcı etkiler bırakmıştır. Bu tarihsel süreç, Türklerin Afganistan'daki varlığının sadece askerî ve siyasi düzeyde değil, aynı zamanda kültürel ve ekonomik alanlarda da ne kadar etkili olduğunu göstermektedir (Duman, 2019, s. 38).

İslamiyet, Halife Hz. Osman veya Muâviye döneminde Basra valisinin görevlendirdiği Abdurrahman b. Semüre'nin Afganistan'a ulaşmasıyla bölgede yayılmaya başladı. Arapların

kalıcı olmamasına rağmen din hızla benimsendi ve kabile reisleri ("şah" unvanlı) yerel yönetimi üstlendi. Bu dağınık yapı, 9. yüzyılda Sâ mânî Devleti'nin bölgeyi kontrol altına almasıyla değişti. Sâ mânîlerin zayıflaması üzerine Türk komutan Sebük Tegin liderliğinde Gazneli Devleti kuruldu; Gazneli Mahmud döneminde Türk-İslam varlığı kökleşti. Gaznelilerin 1040'ta Selçuklulara yenilmesiyle bölge Selçuklu hâkimiyetine girdi, ancak 12. yüzyılda Gurluların baskısı arttı. Gurlular, Sultan Sencer'in ölümüyle (1157) Afganistan'ı ele geçirdiyse de Hârizmşahlara boyun eğmek zorunda kaldılar. Moğol istilas (1220) 150 yıllık bir egemenlik getirdi; Timur'un torunu Bâbü, 16. yüzyılda Afganistan merkezli bir devlet kurdu. Ancak Bâbürlülerin Hindistan'a kayması, Özbek ve Safevî saldırılarına yol açtı; kabileler arası çatışmalar, 1709'da Kandehar'daki İran valisine karşı ayaklanmayı tetikledi. Bu millî uyanış, Nâdir Şah'ın 1738'de bölgeyi tamamen ele geçirmesiyle geçici olarak son buldu (Türkiye Diyanet Vakfı, 1988, s. 404).

Yukarıda değinildiği gibi Nâdir Şah'ın ölümünün ardından 1747 yılında Ahmed Şah, yönetimi devralarak Hindistan'daki Babür Devleti'ni kontrol altına almıştır. İran, Şii yayılmacılığına karşı Osmanlı Devleti ile iş birliği girişiminde bulunsa da bu çabalardan bir sonuç elde edememiştir. Ahmed Şah'ın ardından Timur Şah ve Zaman Şah dönemlerinde Afganistan, gücünü kaybederek iç karışıklıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu durum, 19. yüzyılın başlarında Dost Muhammed'in liderliğiyle son bulmuş ve ülkede yeniden birlik sağlanmıştır. Ancak İngilizlerin Hindistan'da, giderek güç kazanmasıyla Afgan birliği sarsılmıştır; Peşaver meselesi İngiliz hakemliğiyle çözülürken, 1839-1842 yılları arasında ilk İngiliz-Afgan Savaşı yaşanmıştır. Dost Muhammed, 1863'te ülkesine dönerek birliği yeniden tesis etse de ölümünün ardından Afganistan tekrar siyasi çekişmelerin içine sürüklenmiştir. Şir Ali'nin 1868'de iktidarı ele geçirmesiyle bu karmaşa yatışmış, ancak Rusların Türkistan'ı işgali Afganistan ve İngiltere'yi doğal müttefik hâline getirmiştir. Rusya, Afganistan önderliğinde Orta Asya'da bir birliğin oluşmasından çekinmiş, 1879'da Şir Ali'nin ölümünden sonra iktidarı devralan Yakup Han'ın kısa süren yönetiminin ardından, Abdurrahman Han döneminde ikinci İngiliz-Afgan Savaşı gerçekleşmiştir. Bu savaş Afganistan'ı yıpratmış, ülkenin birliği zayıflamış ve 1881'de Türkmenistan'ı işgal eden Rusya, Afganistan'ın komşusu hâline gelmiştir. 1901'de başa geçen Habibullah Han'ın 1919'da ölümünden sonra yerine geçen Emanullah Han, Afganistan'ın bağımsızlığını ilan ederek İngiltere ile iyi ilişkiler kurmayı teklif etmiş ancak İngiltere'nin tereddütlü tavrı 1919'da üçüncü İngiliz-Afgan Savaşı'na yol açmıştır. Bu savaşın ardından İngiltere, Afganistan'ın bağımsızlığını tanımış ve Afganistan, II. Dünya Savaşı sonuna kadar İngiliz-Rus rekabeti arasında bir denge siyaseti izleyerek bağımsız bir devlet olarak uluslararası sahnede varlık göstermeyi başarmıştır (Kara, 2004, s. 15-16).

1947'de Pakistan'ın Hindistan'dan ayrılmasıyla birlikte Hayber Geçidi konusunda Afganistan ve Pakistan arasında anlaşmazlıklar ortaya çıkmış, İngilizlerin desteğiyle modern silahlar elde eden Pakistan karşısında Afganistan, Rusya ile yakın ilişkiler kurma yoluna gitmiştir. 1954-1961 yılları arasında karşılıklı ziyaretlerle kültürel ve ekonomik anlaşmalar imzalanırken, Rusya'nın yayılmacı politikaları Afganistan'daki muhafazakâr halk ve mücahitler arasında huzursuzluğa yol açmıştır. Bu gerilim, 1979'da Rus ordusunun Afganistan'a müdahalesiyle daha da derinleşmiş, Sovyetler tarafından Afganistan Demokratik Cumhuriyeti ilan edilerek kızıl bir bayrak benimsenmiştir. İşgale karşı direnişin artmasıyla birlikte, ilk cihat örgütü olan Hizb-i İslâmî kurulmuş ve Amerika'dan sağlanan destekle mücahitler mücadelelerini sürdürmüştür. Sovyet yanlısı politikalar izleyen Muhammed Necibullah, 1986'da devlet başkanlığına getirilmiş, ancak mücahit gruplar direnişlerine devam etmiş ve Sovyetler ağır kayıplar vererek 1989'da Afganistan'dan çekilmek zorunda kalmıştır. Necibullah'ın görevden ayrılmasıyla ülke, mücahit grupların kontrolüne geçmiş, 1992'de kurulan şûra tarafından geçici olarak Sibgatullah Müceddidi devlet başkanlığına atanmıştır. Bu dönemde göreceli bir huzur sağlanmış, şûra kararıyla bir yıl sonra Burhanettin Rabbani yönetimin başına geçmiş ve seçim hazırlıkları yapılmıştır. Ancak mücahit gruplar arasındaki anlaşmazlıklar, ülkede kanlı bir iç savaşa dönüşerek beklenen seçimleri engellemiştir. 1994 yılında, daha önce Pakistan'daki medreselerde eğitim alan ve kendilerini "Taliban" olarak adlandıran bir grup, Kandahar'da örgütlenmeye başlamıştır. O dönemde mücahit gruplar arasındaki çatışmalar devam ederken, Taliban 1996 yılında Şah Mesud'un kontrolündeki Kabil'i ele geçirerek ülkede hızla güç kazanmıştır. Bu süreçte, Rabbani hükûmetine destek veren General Abdürreşit Dostum ve Şah Mesud, Taliban'a karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır. General Dostum, Hazaraların desteğini alarak Taliban'ı kuzey bölgelerinden çıkarma başarısını göstermişse de 1998 yılının sonlarına doğru bu bölgeler yeniden Taliban'ın kontrolüne geçmiştir. Güney Türkistan'ı oluşturan ülkenin kuzeyi, 2001 yılı Eylül ayına kadar Taliban yönetimi altında kalmıştır. Ancak terörle mücadeleyi gerekçe gösteren Amerika Birleşik Devletleri, 2001 yılında Afganistan'ı işgal etmiştir (Nazary, 2018, s. 25-26).

2001 yılında İkiz Kuleler ve Pentagon'u hedef alan saldırıların ardından, saldırılardan El Kaide'yi sorumlu tutan ABD, dönemin Taliban yönetiminden El Kaide liderlerini teslim etmesini talep etmiştir. Taliban, suçları kanıtlanmadıkça liderleri teslim etmeyeceklerini ve cezalandırmanın İslami usullere göre yapılacağını açıklamıştır. Bunun üzerine, ABD öncülüğünde Afganistan'a geniş çaplı bir müdahale başlatılmıştır. Taliban, 2001 yılı sonunda Kabil ve diğer şehirlerdeki kontrolünü kaybetmiş, büyük ölçüde Pakistan'a çekilerek özellikle Quetta bölgesinde yeniden örgütlenmiştir. Afganistan'da ABD ve NATO desteğiyle yeni bir hükûmet kurulmuşsa da sivil kayıplar ve hava operasyonları gibi sebepler, halkın bazı bölgelerde Taliban'a sempati duymasına yol açmıştır. Bu süreçte Taliban, kırsal bölgelerde yeniden güç

kazanarak yabancı askerlere karşı saldırılar düzenlemekten geri durmamıştır. Öyle ki 2012 yılında, Kabil ve NATO üslerine yönelik geniş çaplı saldırılar gerçekleştirebilecek güce ulaşmıştır. 2014 yılında ABD ve NATO'nun Afgan ordusunu eğitmeye odaklanacağını açıklamasının ardından Taliban, en kanlı saldırılarını düzenlemiş ve kırsal bölgelerde bazı alanların kontrolünü tekrar ele geçirmiştir. 2020 yılına gelindiğinde Taliban ile ABD arasında müzakereler yapılmış ve ABD'nin çekilmesi karşılığında bazı taahhütler üzerinde anlaşmaya varılmıştır. Taliban, Afgan hükûmetini "ABD'nin kukla hükûmeti" olarak tanımladığı için bu hükûmetle müzakere masasına oturmayı reddetmiştir. ABD'nin 20 yılın sonunda Afganistan'dan çekilmek zorunda kalacağına farkında olan Taliban, ülkenin yönetimini yeniden ele geçirmiş ve uluslararası alanda tanınmak için çabalarını sürdürmektedir. Bu süreçte Taliban, geçmişteki katı politikalarının bazılarını yumuşattığını iddia etmiş, özellikle kadınların eğitim ve sağlık alanlarında kısmen de olsa faaliyet göstermesine izin verdiğini açıklamıştır.

Özbek Kültürü ve Eğitim Tarihi

Afganistan'daki Türkler iki ana kategoride incelenmektedir. Birincisi, tarih boyunca Afganistan'ın özellikle kuzey bölgelerinde yerleşik olan ve uzun süredir bu topraklarda yaşayan Türk topluluklarıdır. İkinci kategori ise milattan önce ve Büyük İskender'in dönemi öncesinde Kabil ve çevresinde varlık gösteren Türklerdir. Alman doğu bilimcilerden oluşan bir grup araştırmacının yaptığı incelemelere göre "Avesta Çağı" adlı eserde, Zerdüşt'ün ortaya çıktığı ve Avesta'nın yazıldığı dönemde, günümüz Afganistan ve Türkistan topraklarında birçok farklı Türk boyunun yaşadığı belirtilmektedir. Bu topluluklar arasında Hunlar, İskitler, Massagetler, Sakalar, Kangarlar ve diğer bazı gruplar da bulunmaktadır (Şahrani, 2016, s. 67).

Afganistan'da bugün itibarıyla 55 farklı millet bir arada yaşamaktadır ve bu milletler arasında beşi nüfus bakımından çoğunluğu oluşturarak, diğer milletler üzerinde belirleyici bir etki yaratmıştır. Nüfus bakımından öne çıkan bu milletler Peştunlar, Tacikler ve Türk kökenliler (Hazara, Özbek, Türkmen, Kazak, Uygur) olarak sıralanmaktadır. Tanınmış halklar arasında Peştun, Hazara, Özbek, Tacik, Türkmen gibi büyük grupların yanı sıra Şadi Baz, Ghuarbat, Tahiri, Arap, Kızılbaş, Jogi, Taymani, Berahevi, Gojar, Tirabi, Sih, Mori, Moğol, Munjani, Şeyh Muhammedi, Zuri, Kırgız, Eşkâşemî, Şıgnânî, Yahudi, Chet, Qıpçaq, Sanglıçî, Karluk, Timuri, Pikarâğ, Rûşanî, Farsî, Firûzkûhî, Mîşmest, Kazak, Vahhî, Cemşidî, Gurbet, Pâraçî, Nuristanî, İmâk, Melikî, Wang Vala, Ermûrî, Belûç, Celalitâtar, Kotana, Hindu Belûç, peşeî, Esmârî (Gujar) gibi çeşitli topluluklar yer almaktadır. Tacikler daha çok ülkenin kuzey yarısında ve farklı bölgelere dağılmışken, Hazaralar Afganistan'ın merkezî bölgelerinde yaşamaktadır. Peştunlar ise daha çok güneybatı, güney ve güneydoğuda yerleşiktir. Beluçlar ülkenin güneybatısında, Özbek ve Türkmenler kuzeyde, Nuristanî ve Paşaîler ise orta ve doğu bölgelerde yaşamaktadır. 2004 ile

2012 yılları arasında yapılan nüfus araştırmalarına göre Afganistan'ın nüfusunun %42'sini Peştunlar, %29'unu Tacikler, %9'unu Hazaralar, %9'unu Özbekler, %4'ünü Aymâklar, %3'ünü Türkmenler, %2'sini Beluçlar ve %4'ünü Peşeî, Nuristanî, Pamirî, Moğol, Arap, Barâî, Gucarî, Hindu, Sih gibi diğer milletler oluşturmaktadır¹ (Popal, 2019, s. 4-5).

Özbekler, Afganistan'ın kuzeyindeki en büyük Türk soylu topluluklardan biri olup, bölgenin yerli halkları arasında sayılmaktadır ve nüfus bakımından ülkenin dördüncü büyük etnik grubunu oluştururlar. Özbekler, genellikle Özbek Türkçesini ve Derî dillerini konuşur; tarih boyunca Kazaklar, Oğuzlar ve Kırgızlar gibi diğer Türk halklarıyla birlikte bu bölgede yaşamış, ticaret yapmış ve kültürel etkileşimlerde bulunmuşlardır. İslamiyet öncesi bölgede tüm bu Türk toplulukları genel olarak "Türkler" veya "Turaniler" olarak anılmaktaydı. Özbekler, kendilerine özgü gelenekleriyle dikkat çeker; düğünlerde yedi günlük kutlamalar düzenleyerek gelin için üç kıyafet hazırlar ve "bay" unvanını soyadı yerine kullanırlar. Buzkeşî veya Oğlak oyunu adı verilen ve at üzerinde oynanan geleneksel sporları, özel günlerde sıkça gerçekleştirilir. Özbekler arasında yardımlaşma önemli bir yer tutar; düğün ve cenaze gibi durumlarda herkes gücü oranında katkıda bulunur. Cenazelerde yemek, üç gün boyunca yas sahipleri yerine Yakınları veya komşuları tarafından hazırlanır ve üçüncü gün yas süreci sonlandırılır. Özbek müziği, dambura adlı çalgıyla eşlik edilen geleneksel şarkılarla kültürlerinde önemli bir yer tutar; kadınlar ise ipek dokuma ve el işçiliğinde ustalıklarıyla tanınır. Türk dillerinin Karahanlı Türkçesine bağlı olan Özbek lehçesi, Afganistan'da yaklaşık 3,5 milyon kişi tarafından konuşulmakta olup tarih boyunca "Türkistan dili" olarak adlandırılmıştır. Geçmişte sınırlı eğitim imkânına sahip olan Özbek Türkleri, son Taliban hâkimiyetinden önce kendi dillerinde eğitim veren okullar ve televizyon kanallarıyla kültürel kimliklerini sürdürmüşlerdir. Afganistan'ın tarihî ve sosyal dokusunda önemli bir yer tutan Özbek Türkleri, zengin kültürleriyle ülkenin etnik ve kültürel çeşitliliğine önemli katkılar sağlamaktadır (Popal, 2019, s. 74-78).

Afganistan'ın resmî dilleri Peştuca ve Farsçanın Derî lehçesi olup, ülkede 20 ana dil ve birçok lehçe daha konuşulmaktadır; bunlar arasında Beluçça ve Özbek lehçesi de yazılı formlara sahiptir. Gerçekleştirilen bir araştırma, Afganistan'da en az 45 farklı dilin konuşulduğunu ve bu dillerden dokuzunun özellikle Badahşan'ın kuzeyinde yaygın olduğunu, aynı zamanda ülkenin diğer bölgelerinde de kullanıldığını ortaya koymuştur. 1987 ve 1988 yıllarında Sovyet destekli Afganistan Halk Demokratik Partisi, bazı azınlık dilleri için alfabeler ve standart dil bilgisi oluşturmayı denemiştir. Ancak bu girişim, dillerin çeşitliliği konusunda yeterli bir anlayışa sahip olunmaması ve halkın aktif katılımının sağlanamaması nedeniyle başarısız olmuştur (Jawad, 1992, s. 7).

¹ Sunulan yüzdelerin toplamı %102 olup, bu durum olası bir hesaplama yanlışlığına işaret etmektedir.

Afganistan'da Özbek lehçesinin tarihsel gelişimi, günümüz Afganistan'ının sınırları içinde hüküm süren Türk kökenli hükümdarların kültürel mirasına dayanmaktadır. Timurlular döneminde Sultan Hüseyin Baykara'nın önderliğinde ve Emir Ali Şîr Nevâyî'nin edebî katkılarıyla Çağatay Türkçesi entelektüel bir dil kimliği kazanmış; bu dönemde Hatemü's-Şuarâ Abdürrahman Cami, Ressam Kemaleddin Behzad ve "Türkçe'nin Öncüsü"² olarak anılan şahsiyetler, edebî ve sanatsal alanda önemli gelişmelerin yaşanmasına zemin hazırlamışlardır. Gazneliler, Gurîler ve Babürlüler dönemlerinde ise Türkçe, saray dili olarak öne çıkmış; hükümdarların saraylarında Türkçe konuşulması ve eserler üretilmesi, dilin Afganistan'da bir kültürel miras olarak yer edinmesine katkıda bulunmuştur. Bugün hâlâ Özbek lehçesinin Afganistan'daki varlığı, tarihsel birikim ve kültürel zenginliğin korunması gereken değerlerden biri olarak öne çıkmaktadır (Akyüz, 2012, s. 41; E. Şahrani, 2017, s. 74-77).

Afganistan Özbek edebiyatı, bu tarihsel ve kültürel mirasın bir uzantısı olarak Çağatay edebiyatının devamı niteliğindedir. Rus Çarlığı'nın ve Sovyetler Birliği'nin Afganistan üzerindeki sınırlı etkileri, Özbek lehçesinin ve edebî geleneklerinin korunmasını sağlamıştır. Sovyet işgali, Afganistan Özbeklerinin dilinde ve edebiyatında köklü bir değişiklik yaratacak kadar uzun sürmemiştir. Bu sayede, edebî eserlerde Çağatay edebiyatına özgü ses, biçim ve motiflerin kullanımı devam etmiştir. Kırsal yaşam tarzının sürekliliği, mum ve kandil ışığında oturma, suyu kuyudan çıkarma, kerpiç evlerde yaşama ve tarlaları kara sabanla sürme gibi geleneksel unsurların edebiyatta yer bulmasını sağlamış, Özbek edebiyatının özgün yapısını korumasına katkıda bulunmuştur. Buna karşın, Sovyet idaresindeki Türkistan halklarının Latin ve Kiril alfabelerine geçmesiyle dillerinde meydana gelen değişimler, Afganistan Özbek edebiyatını etkilememiştir. Bu durum, Afganistan'daki Özbek lehçesinin kendi geleneksel yapısını koruyarak güçlü bir kültürel bağlam içinde yaşamaya devam ettiğini göstermektedir (Akyüz, 2012, s. 40).

Afganistan'daki eğitim sistemi, tarihsel olarak birçok zorlukla karşı karşıya kalmıştır. Anayasada eğitimin zorunlu ve ücretsiz olduğu belirtilmiş olsa da ülke hiçbir zaman evrensel eğitim için gerekli insan gücüne, malzeme ve finansal kaynaklara sahip olamamıştır. 1965 yılı itibarıyla kasabalarda modern devlet okulları bulunmasına rağmen, kırsal alanlarda eğitim mollalar tarafından verilen medreselerle sınırlı kalmıştır. Bu okulların çoğu işlevsiz hâle gelmiş ya da farklı amaçlarla kullanılmıştır. 1978 yılına kadar okuryazarlık oranı %10'un altında kalmış, birçok okul öğretmen ve ders kitabı eksikliği nedeniyle eğitim veremez duruma düşmüştür.

Afganistan'daki en köklü yükseköğretim kurumu olan Kabil Üniversitesi, 1921 yılında kurulmuş, 1964 yılında tüm fakültelerin birleşmesiyle bir kampüs hâline getirilmiştir. Ancak

² Asıl kaynakta, "Türkçenin Tanrısı" olarak ifade edilmektedir.

1978’de yaşanan siyasi ve toplumsal olaylar nedeniyle üniversite büyük zarar görmüş, müfredatlar değiştirilmiştir. Bu koşullar, Afganistan’ın modern bir eğitim sistemi geliştirme konusundaki çabalarını sekteye uğratmıştır. Eğitim alanındaki bu eksiklikler, ülkenin genel okuryazarlık seviyesini ve akademik gelişimini ciddi şekilde etkilemiş ve bu durum, Özbek lehçesi gibi yerel dillerin eğitimde etkin bir şekilde kullanılmasını da engellemiştir (Jawad, 1992, s. 9).

Afganistan’da, Demokratik Halk Partisi’nin 14 yıllık iktidarının ilk yıllarında uygulanan Özbek Türkçesi lehçesi eğitimi, ülkenin Özbek nüfusunun yoğun olduğu bölgelerde bazı okullarda başlamış; ancak bu girişim yalnızca dördüncü sınıfa kadar ders kitaplarının basılmasıyla sınırlı tutulmuştur. Ortaokul ve lise düzeyinde bu program uygulanamamış ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Takriben 25 yıl³ önce, Afganistan Millî Eğitim Bakanlığı, Özbek nüfusun yoğun olduğu bölgelerdeki okullarda Özbek Türkçesi dil eğitimini (Özbekçe ile eğitim değil, dil dersi olarak) yeniden başlatma kararı almıştır. Bu kapsamda, altıncı sınıfa kadar temel seviyede Özbek Türkçesi ders kitapları sınırlı sayıda basılmış; ancak ne yazık ki çeşitli sebeplerle bu kitapların önemli bir kısmı öğrencilere ulaştırılamamıştır. Yerel kaynaklarca dile getirilen iddialara göre söz konusu ders kitapları yıllar boyunca hem bakanlığın merkez depolarında hem de vilayetlerin eğitim müdürlüklerinde muhafaza edilmiş, ancak eğitim kurumlarına dağıtımı gerçekleşmemiştir. Özbek Türkçesi müfredatının bu ihmali, son 25 yıldır devam etmekte olup, bakanlık tarafından bu dilde yeni ders kitabı basımına dair herhangi bir adım atılmamıştır. Ayrıca, Özbek lehçesi dil öğretmenleri için kadro oluşturulmaması, üniversitelerin ve öğretmen yetiştirme kurumlarının Özbek Dili ve Edebiyatı bölümlerinden mezun olanların öğretmenlik sınavlarına alınmaması ve Özbek lehçesi dil derslerinin müfredata dâhil edilmemesi gibi sorunlar çözülmemiştir. Şu anda kuzey illeri ve Kabil’deki yedi üniversitede toplam sekiz Özbekçe bölümü bulunmaktadır, ancak bu bölümlerde ders materyallerinin yetersizliği, müfredat uyumsuzlukları ve yüksek lisans ve doktora derecesine sahip uzman eğitimcilerin eksikliği gibi sorunlar eğitimin kalitesini düşürmektedir (Kohan, 2020).

2001 yılından bu yana Afganistan’da tüm eğitim seviyelerinde önemli ilerlemeler kaydedilmiş ve öğrenci sayısı 2001’de yaklaşık 1 milyondan 2018’de 10 milyona ulaşmıştır. İlkokuldaki kız öğrenci sayısı neredeyse sıfırdan 2,5 milyona yükselmiş ve bugün ilkokul öğrencilerinin %40’ını kızlar oluşturmaktadır. Yükseköğretime kayıtlı öğrenci sayısı 2003’te 26.000 iken, 2018’de 380.000’e ulaşmış, kız öğrenci sayısı ise aynı dönemde 5.000’den 90.000’e yükselmiştir. Ayrıca, yurtdışına giden yükseköğretim öğrencisi sayısı 2001’den 2018’e 13 kat artarak 30.000’i

³ Kaynak metin, 2020 yılı itibarıyla 15 yıl olarak belirtilmiş olup, güncel veriler ışığında 2025 yılı itibarıyla bu sürenin 20 yıla ulaştığı göz önüne alınmıştır.

geçmiştir. Öğretmen kadrosu 2018’de 226.000’e çıkmış, bunların 81.000’i kadınlardan oluşurken, nitelikli öğretmen oranı %80’e yükselmiştir. Eğitim harcamaları düzenli olarak artmış ve 2019’da GSYİH’nin %3,9’una ulaşmış, dış yardımlar ise 2020’de bu harcamaların %49’unu oluşturmuştur. İnsani Gelişme Endeksi (HDI) değeri 2001’de 0,35 iken 2019’da 0,511’e yükselmiş, ortalama eğitim süresi 2,4 yıl artarak 7,5 yıla ulaşmıştır. Okuryazarlık oranı 2011’de %32 iken 2018’de %43’e çıkmış, kadınlar arasında bu oran %17’den %30’a yükselmiştir. 2018’de toplam işsizlik oranı %8,84, gençler arasında %17,5, kadınlar arasında ise %21,8 olarak kaydedilmiş, istihdam büyük ölçüde tarıma dayalı kalmıştır (UNESCO, 2021, s. 7).

Taliban’ın 2021 yılında Afganistan’da iktidara gelmesiyle eğitimde hem kızlar hem de erkekler için ciddi değişiklikler yaşanmıştır. Kız çocukları için 6. sınıftan sonra okula devam etme yasağı getirilmiş, 2022 yılında kadınların üniversite eğitimi almaları da yasaklanmıştır. Bunun sonucunda, kız çocukları ve kadınların eğitim hakkı tamamen ellerinden alınmıştır. Eğitimdeki bu kısıtlamalar, yaklaşık 330 bin kız çocuğunun ortaokula devam edememesi ve kadınların yükseköğretimden tamamen dışlanmasıyla sonuçlanmıştır.

Erkekler için eğitim doğrudan yasaklanmasa da ülkede genel eğitim sistemi ciddi şekilde zarar görmüştür. Taliban’ın kontrolü altındaki okullarda, müfredat büyük oranda dinî eğitim odaklı hâle getirilmiş, modern bilimler ve sosyal bilimlere ayrılan zaman azaltılmıştır. Eğitim kurumları üzerinde yoğun bir ideolojik kontrol uygulanmış, bu da erkek çocuklarının eğitim kalitesinin düşmesine ve fırsat eşitliğinin ortadan kalkmasına neden olmuştur. Ayrıca, okullara erişim kırsal bölgelerde genel olarak zorlaşmış, öğretmen maaşlarının ödenememesi ve altyapı sorunları gibi nedenlerle eğitim sistemi genel olarak zayıflamıştır.

Bu kısıtlamalar ve bozulmalar, Afganistan’da hem kız hem de erkek çocuklarının eğitimine zarar vermiştir. Eğitimdeki gerileme, ülkenin gelecekteki kalkınma potansiyelini de tehdit etmekte ve çocukların hayallerini gerçekleştirmelerini engellemektedir. Bu durum, uluslararası toplumun dikkatini çekmiş ve pek çok ülke Taliban yönetimine karşı ekonomik ve diplomatik yaptırımlar uygulamıştır. Ancak Afganistan’da hem kızlar hem de erkekler için eğitimin sürdürülebilir bir şekilde iyileştirilmesi konusunda somut bir ilerleme sağlanamamıştır.

Afganistan’da Türk Dilleri, Eğitim ve Kültürel Çeşitlilik: Anayasal Çerçeve Tarihsel Bir İnceleme

Afganistan, sahip olduğu geniş etnik ve dilsel çeşitlilikle, bu zenginliği yasal ve eğitim politikalarıyla dengeli bir şekilde yansıtmayı amaçlamıştır. Ancak tarihsel süreç incelendiğinde Özbek lehçesinin ülkenin anayasalarında hak ettiği hukuki ve siyasi statüye yeterince ulaşamadığı görülmektedir. 1964’ten 1987’ye kadar farklı anayasalarda, daha çok Peştuca ve Derî dillerinin resmî statüsüne vurgu yapılmış, diğer yerel dillere ise sınırlı bir eğitim ve kullanım

hakkı tanınmıştır. Bu durum, Özbek Türkçesi Lehçesi başta olmak üzere yerel dillerin eğitimde ve toplumsal hayatta daha geniş bir yer bulabilmesi için kapsamlı düzenlemelere duyulan ihtiyacı ortaya koymaktadır.

1964 Anayasası'na göre, Madde 3'te Afganistan'ın resmî dillerinin Peştuca ve Derî olduğu belirtilmiştir. 1976 Anayasası'nda da Madde 23'te benzer bir şekilde Peştuca ve Derî'nin resmî diller olduğu vurgulanmıştır. 1980 tarihli Demokratik Afganistan Cumhuriyeti Temel İlkeleri'ne dayanan Anayasa'nın Bölüm 2, Madde 29, Bölüm 5'inde ise devletin okuryazarlığı ortadan kaldırma, yerel dillerde eğitim sağlama, ücretsiz orta ve yükseköğretimi geliştirme gibi eğitimle ilgili önlemleri alacağı güvence altına alınmıştır. Ayrıca, Madde 57'de mahkeme işlemlerinin Peştuca ve Derî dillerinde yapılması gerektiği belirtilmiş, ancak bölgedeki halkın çoğunluğunun konuştuğu dilde de işlem yapılabileceği ifade edilmiştir. Eğer taraflar mahkemenin dilini bilmezse, tercüman aracılığıyla dosya içerikleri kendilerine iletilir ve mahkemede kendi ana dillerinde konuşma hakkı da garanti edilmiştir (1964 Kanun-ı Esasi-Yi Afganistan, 1964; 1976 Kanun-ı Esasi-Yi Afganistan, 1976; 1980 Kanun-ı Esasi-Yi Afganistan, 1980).

1987 Afganistan Anayasasında dil ve eğitimle ilgili belirli düzenlemeler şu şekilde yer almaktadır: Madde 8'de, Peştuca ve Derîce, Afganistan'ın resmî dilleri olarak belirlenmiştir. Ayrıca, Madde 13'te, ülkenin çok uluslu yapısı vurgulanarak tüm etnik grupların bir arada yaşama hakları belirlenmiştir. Hükûmet, etnik gruplar arasında kültürel, sosyal, ekonomik ve siyasi eşitliği sağlama amacıyla çeşitli politikalar izlemiştir. Madde 14 ise devletin halklarının kültürünü, dilini, edebiyatını, folklorunu koruma ve geliştirme sorumluluğunu üstlendiğini belirtir. Eğitimle ilgili olarak Madde 56 tüm vatandaşlara ücretsiz eğitim hakkı tanımakta olup, devlet okuryazarlık oranını arttırmak ve kaliteli eğitim imkânları sunmak amacıyla gerekli tedbirleri almayı taahhüt etmektedir. Bu bağlamda, Madde 56, özellikle yerel dillerde eğitim verilmesini ve her bölgenin sosyal, kültürel, ekonomik durumuna uygun eğitim olanaklarının sağlanmasını hedefler. Madde 38 ise tüm Afgan vatandaşlarının, cinsiyet, etnik köken, dil, din, siyasal görüş, eğitim, iş, servet, sosyal statü ve ikamet yeri gibi farklılıklar göz önünde bulundurulmadan, kanun önünde eşit haklara sahip olduğunu ifade eder. Madde 33'te ise tüm Afgan vatandaşlarının eşit ve aynı statüde olduğunu ve bu eşitliğin her alanda garanti altına alındığını belirtir. Ayrıca Madde 56'da devletin, eğitimde eşitliği sağlamak, okullarda kaliteli eğitim sunmak, yerel dillerde eğitim vermek, zorunlu temel eğitim uygulamak ve mesleki eğitim sistemini geliştirmek için gerekli adımları atacağını vurgular. Son olarak Madde 98, ulusal konsey ve devlet kurumlarının tüm yazışmalarının Peştuca ve Derî dillerinde yapılacağını belirterek bu belgelerin diğer ulusal dillere çevrilmesi gerekliliğini de ortaya koyar. Bu maddeler, Afganistan'da eğitim ve dil politikalarının, halkın farklı etnik ve kültürel geçmişlerine saygı

göstererek eşitlikçi bir şekilde düzenlenmesini amaçlamaktadır (1987 Kanun-ı Esasi-yi Afganistan, 1987).

Afganistan 1990 Anayasası, devletin halkların kültürünü, dilini, edebiyatını ve folklorunu koruma ve geliştirme görevini üstlendiğini vurgulayan Madde 14 ile başlamakta; bu kapsamda tüm ulusal toplulukların kültürel mirasını ve dillerini teşvik etmeyi taahhüt etmektedir. Madde 8, Peştuca ve Derî Dili'nin Afganistan'ın resmî dilleri olduğunu belirtirken, Madde 56, ücretsiz eğitim hakkını güvence altına alarak, devletin okuryazarlığı ortadan kaldırmak, ana dilde eğitimi sağlamak, zorunlu temel eğitimi uygulamak, teknik ve mesleki eğitim olanaklarını geliştirmek ve ulusal kadroların yetiştirilmesi için yükseköğretim sistemini güçlendirmekle sorumlu olduğunu ifade eder. Son olarak Madde 38, vatandaşların cinsiyet, ulusal aidiyet, ırk, dil, din, mezhep, siyasi görüş, eğitim, meslek, sosyal statü ve ikamet yeri gibi farklılıklar gözetilmeksizin yasa önünde eşit hak ve yükümlülükler sahip olduğunu ve her türlü yasa dışı ayrıcalık veya ayrımcılığın yasak olduğunu açıkça ortaya koymaktadır (1990 Kanun-ı Esasi-yi Afganistan, 1990).

2004 Afganistan Anayasası'nın 4, 16 ve 17. maddelerinde etnik haklara şu şekilde yer verilmiştir: Madde 4, Afganistan milletinin Peştun, Tacik, Hazara, Özbek, Türkmen, Beluç, Peşeî, Nuristani, Eymak, Arap, Kırgız, Kızılbaş, Gucar, Brahui ve diğer etnik gruplardan oluştuğunu belirtir. Madde 16, Peştuca ve Derîce'yi devletin resmî dilleri olarak tanımlamış, ayrıca halkın çoğunluğunun Özbek Türkçesi Lehçesi, Türkmençe, Beluçça, Peşeîce, Nuristanca veya Pamirce konuştuğu bölgelerde, bu dillerin Peştuca ve Derîce'yi ek olarak üçüncü resmî dil olarak kullanılabilmesini ve bunun kanunla düzenleneceğini ifade etmiştir. Devletin tüm dillerin güçlendirilmesi ve geliştirilmesi için etkili programlar hazırlayıp uygulayacağı, ülkede konuşulan tüm dillere yönelik basın ve medya özgürlüğünü güvence altına alacağı belirtilmiştir. Madde 17 ise devletin, her seviyede eğitimin geliştirilmesi, dinî eğitimlerin yaygınlaştırılması ve cami, medrese ile dinî merkezlerin durumlarının iyileştirilmesi için gerekli önlemleri almayı hükme bağlamıştır (2004 Kanun Asasi Afganistan, 2004).

Yıllarca süren savaşlar, eğitim sistemini büyük ölçüde kesintiye uğratmıştır. Savaş dönemlerinde, Afganların %10'undan daha azı okula gitmiştir. Taliban, laik okulları kapatmış ve 12 yaşından büyük kadınların okula gitmesini yasaklamıştır. Birçok öğretmen Afganistan'ı terk etmiştir. 1990'ların sonunda, kız öğrencilerin sadece %5'i okula giderken, erkeklerin %60'ı eğitim alıyordu. Afganistan, bölgede en düşük okuryazarlık oranına sahip olup, dünyada da en düşük oranlardan birine sahiptir. Erkeklerin %51'inin ve kadınların %21'inin okuryazar olduğu tahmin edilmektedir. Taliban rejiminin düşüşünün ardından, tüm Afganlar için eğitim sağlamak amacıyla yerel ve uluslararası girişimler başlatılmıştır. Şubat 2002'de, binin üzerinde kadın

üniversiteye kayıt için giriş sınavlarına girmiştir. Aynı yıl, okula dönüş kampanyası başlamış ve bu kampanya sonucunda 3 milyonun üzerinde çocuk ve 70.000 öğretmen okula devam etmeye başlamıştır. Kadınlar, öğrenci nüfusunun %30'unu oluşturmakta olup, bu oran önceki yıllara göre oldukça yüksektir. Ancak hâlâ çocukların yarısı okula gitmemektedir. Bazı kırsal illerde, kız çocuklarının %80'inden fazlası okula kayıtlı değildir ve yalnızca %5'inin okuryazar olduğu tespit edilmiştir. Yapılan anketlere göre, kırsal illerdeki hanelerin %70'inden fazlası, kızların okula gitmemesinin ana nedeninin okul eksikliği olduğunu belirtmiştir. USAID, 400.000 öğrenciyi hizmet veren 524 okul inşa etmiş ve inşaatlar son Taliban iktidarına kadar devam etmekteydi. Kalkınma programları, daha yaşlı öğrenciler için hızlandırılmış öğrenim, radyo tabanlı öğretmen eğitimi, yükseköğretim ve okuryazarlık eğitimini içermekteydi (The Marine Corps Intel ligence Activity, 2001, s. 40-42).

Özbek Lehçesi Dil Kullanımı ve Eğitim: Günlük Alışkanlıklar, Beceriler ve İhtiyaçlar Üzerine Bir Değerlendirme

Özbek lehçesi, Afganistan'daki Özbekler arasında kültürel kimliğin korunması ve aktarılması açısından önemli bir role sahiptir. Ancak dilin eğitimde, medyada ve günlük hayatta kullanımına ilişkin çeşitli zorluklar ve eksiklikler dikkat çekmektedir. Bu çalışmada, Özbek lehçesi dil kullanımı, bireylerin dil becerileri, eğitim deneyimleri ve anadil temelli materyal eksiklikleri üzerine yapılan bir anketin sonuçları değerlendirilmiştir. Katılımcıların demografik özelliklerinden hareketle dilin toplumsal ve bireysel etkileri analiz edilmiş; yazma, okuma, dilbilgisi gibi becerilerin gelişimi için öne çıkan ihtiyaçlar belirlenmiştir. Bu bağlamda, Özbek lehçesinin hem kültürel mirasın korunmasında hem de eğitimsel fırsatların artırılmasında daha güçlü bir şekilde desteklenmesi gerektiği vurgulanmaktadır.

Özbek lehçesinin sosyal pratiklerdeki işlevselliği, eğitim sistemindeki konumu ve kültürel aidiyetin nesiller arası aktarımındaki etkisini sistematik olarak değerlendirmek üzere nicel ve nitel veri toplama yöntemlerine dayalı bir saha araştırması tasarlanmıştır. Çalışma, dilin güncel kullanım dinamiklerini analiz etmeyi, eğitimsel erişimdeki engelleri belgelemeyi ve kültürel sürekliliği destekleyecek politikaların oluşturulmasına zemin hazırlamayı amaçlamıştır. Anket verileri aracılığıyla; dil becerilerinin mevcut profili, materyal eksikliklerinin yarattığı boşluklar ve toplumun dilsel ihtiyaçlarına dair kapsamlı bir envanter oluşturulmuş, bu bulguların etnik kimlik aktarımından eğitim reformlarına kadar disiplinler arası stratejilere ışık tutması hedeflenmiştir.

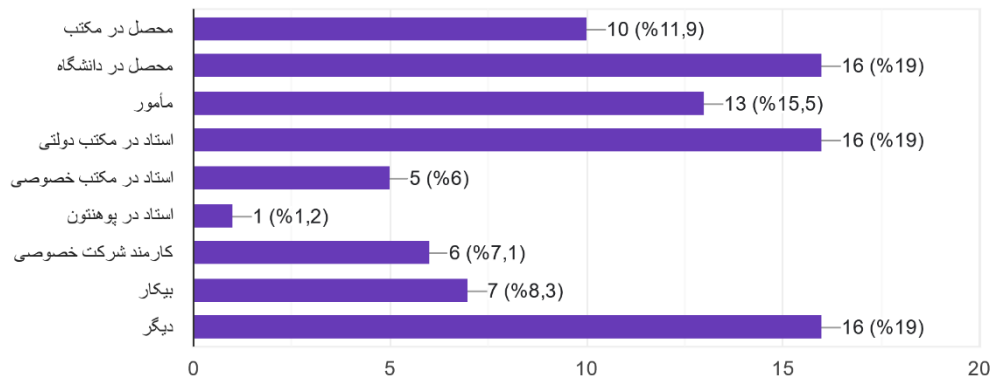
Ankete katılanların %63,1'i erkek, %36,9'u kadın olup, bu durum erkeklerin ankete daha fazla katılım sağladığını göstermektedir. Ancak kadın katılımcılar da dikkate değer bir temsil oranına sahiptir. Yaş dağılımı açısından katılımcıların büyük çoğunluğunun 20-27 yaş aralığında

yoğunlaştığı görülmektedir. Özellikle 20, 22, 24 ve 25 yaş gruplarındaki yoğunluk, genç neslin Özbek lehçesine olan ilgisini ve bu dilin gelecekteki kullanımına ilişkin beklentilerini anlamak açısından önemli bir veri sunmaktadır.

Katılımcıların eğitim düzeyi dağılımında %46,4'ü lisans mezunu olarak ön plana çıkarken, %21,4'ü lise mezunu, %9,5'i ön lisans mezunu ve kalanları yüksek lisans, doktora ya da ortaokul mezunudur. Meslek dağılımında ise en büyük grubu üniversite öğrencileri (%17,9) oluştururken, bunu devlet okulu öğretmenleri (%14,3) ve lise öğrencileri (%11,9) takip etmektedir. Bu meslek gruplarının çeşitliliği, Özbek Türkçesi Lehçesinin akademik ve profesyonel yaşamda nasıl bir

وظیفه شما چیست؟

84 yanıt

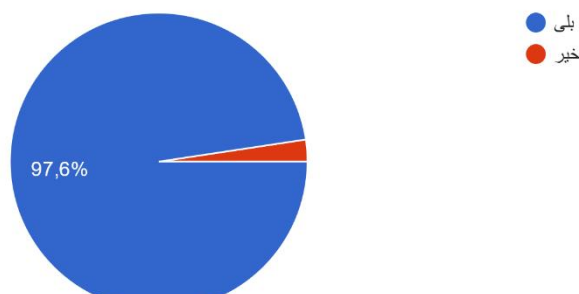
Soru 1: Göreviniz nedir?

yere sahip olduğunu değerlendirmek için zengin bir temel sunmaktadır.

Katılımcıların %97,6'sı Özbek veya Türkmen olduğunu belirtmiş, %89,3'ü ana dilinin Özbek lehçesi olduğunu ifade etmiştir. Evde konuşulan diller arasında da Özbek lehçesi %88,1 ile baskın dil olarak öne çıkmaktadır. Türkmençe %7,1 oranında belirtilirken, Derî ve diğer dillerin oranı oldukça düşüktür. Bu durum, Özbek lehçesinin bireysel ve aile bağlamında güçlü bir yer tuttuğunu ve etnik kimliğin bu dilin kullanımında önemli bir rol oynadığını göstermektedir.

آیا از قوم اوزبیک یا ترکمن هستید؟

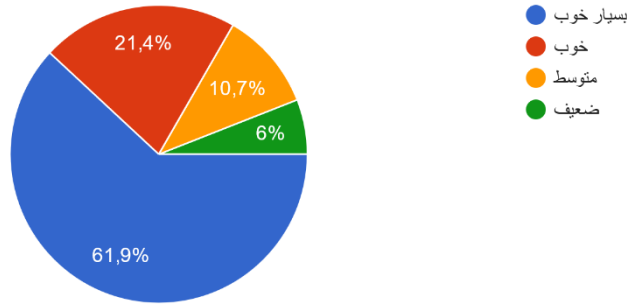
84 yanıt

Soru 2: Özbek ya da Türkmen etnikten misiniz?

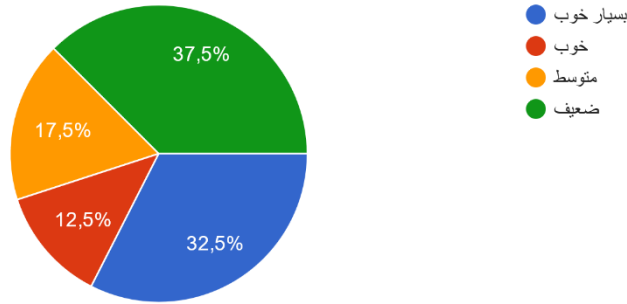
Dil becerileriyle ilgili yapılan değerlendirmelerde katılımcıların kendilerine olan güven düzeyleri dikkat çekmektedir. Okuma becerileri açısından, katılımcıların %61,9'u Özbek lehçesi okuma becerilerini "çok iyi", %21,4'ü "iyi" olarak değerlendirmiştir. Ancak %10,7'si "orta" ve %5,9'u "zayıf" seviyelerde olduğunu ifade etmiştir. Bu durum, genel olarak güçlü bir okuma becerisini işaret etmekle birlikte, belirli bir kesimin bu alanda gelişime ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Yazma becerilerinde ise katılımcıların %50,9'u kendilerini "çok iyi", %27,3'ü "iyi" olarak değerlendirmiştir. Bununla birlikte, %12,3 "orta" ve %9,5 "zayıf" seviyelerinde olduğunu belirtmiştir. Bu sonuçlar, yazma becerilerinde genel bir yeterlilik olduğunu ortaya koysa da bazı katılımcıların bu alanda daha fazla desteğe ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Konuşma becerilerinde ise katılımcıların %57,1'i kendilerini "çok iyi", %22,6'sı "iyi" seviyesinde görmektedir. Ancak %11,9 "orta" ve %8,3 "zayıf" olduğunu ifade etmiştir. Bu sonuçlar, Özbek lehçesinin günlük konuşma dilinde etkin bir yer tuttuğunu gösterirken, bir grubun desteğe ihtiyaç duyduğunu ortaya koymaktadır. Dil bilgisi konusunda ise katılımcıların %47,6'sı bilgilerini "çok iyi", %26,2'si "iyi", %17,9'u "orta" ve %8,3'ü "zayıf" olarak değerlendirmiştir. Bu veriler, çoğunluğun dil bilgisi konusunda yeterli olduğunu göstermekle birlikte, gelişim ihtiyacı olan bir grubun varlığına da işaret etmektedir.

مهارت‌ها و عادت‌های زبانی توانایی‌های خود را در خواندن و نوشتن به زبان اوزبیک یا ترکمنی چگونه ارزیابی می‌کنید؟
84 yanıt

Soru 3: Özbekçe veya Türkmençe okuma ve yazma becerilerinizi nasıl değerlendiriyorsunuz?

دانش خود را در زمینه دستور زبان اوزبیک با ترکمنی چگونه ارزیابی میکنید؟
40 yanıt

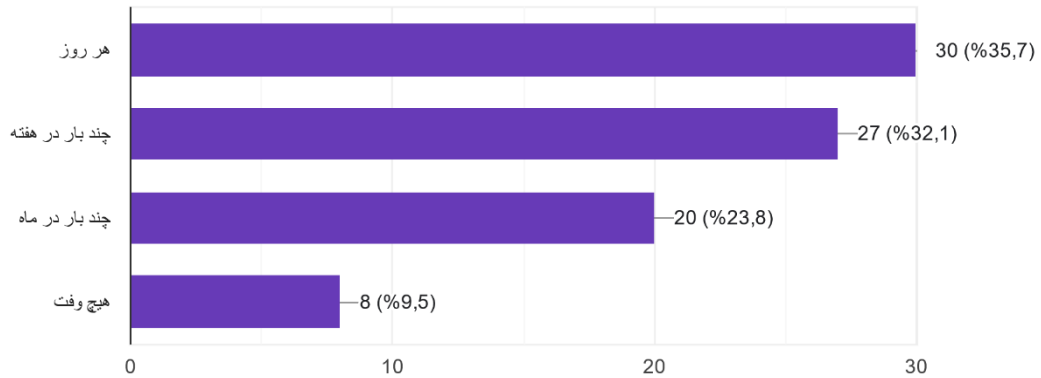
Soru 4: Özbekçe veya Türkmençe dilbilgisi konusundaki bilginizi nasıl değerlendiriyorsunuz? Katılımcıların %51,2'si Özbek lehçesi okuma alışkanlığına sahip olmadığını belirtmiştir. %28,6'sı ara sıra okuduğunu, yalnızca %20,2'si her gün okuduğunu ifade etmiştir. Bu sonuç, okuma alışkanlıklarının teşvik edilmesi gerektiğini göstermektedir. Ayrıca, medya içerikleriyle ilgili yapılan değerlendirmelerde katılımcıların %69,6'sı Özbek lehçesi medya içeriklerini yetersiz bulmuş, %22,6'sı ise "orta seviyede" değerlendirmiştir. Medyanın dil kullanımını destekleme konusundaki önemi göz önüne alındığında, bu alandaki eksikliklerin giderilmesi gerekmektedir.

Katılımcıların %72,4'ü Özbek lehçesi eğitim materyallerini yetersiz bulmuş, ancak %89,3'ü anadil eğitiminin faydalı olduğunu ifade etmiştir. Bunun yanı sıra %79,7 oranında katılımcı çocuklarının Özbek lehçesi eğitim almasını istediğini belirtmiştir. Katılımcıların %89,9'u ise devletin Özbek lehçesi eğitime daha fazla yatırım yapması gerektiğini düşünmektedir. Bu sonuçlar, ana dili eğitimi ve materyallerine yönelik yüksek bir talebi açıkça ortaya koymaktadır.

در زندگی روزمره خود تا چه اندازه عادت‌های مطالعه به زبان اوزبیک با ترکمنی را حفظ می‌کنید؟

84 yanıt

Soru 5: Günlük hayatınızda Özbekçe veya Türkmençe okuma alışkanlıklarınızı ne derece koruyorsunuz?

Katılımcıların yalnızca %21,7'si Özbek lehçesiyle yazılmış eserleri okuyabilmektedir. Ancak %72,4'ü Özbek lehçesi dil kurslarına katılmak istediğini ifade etmiştir. Bu sonuç, dil kurslarına olan yüksek talebi ve bu alanda fırsatlar sunulması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Değerlendirme ve Öneriler

Afganistan'da Özbek lehçesi ve kültürel mirası üzerine yapılan bu çalışmayla, dilin tarihsel kökenlerinden güncel kullanımına kadar geniş bir yelpazede kapsamlı bir analiz sunulmaya çalışılmıştır. Ayrıca Özbek lehçesinin kültürel kimlik açısından önemi, eğitimdeki rolü ve medya üzerindeki etkileri ele alınmıştır. Ankete dayalı bulgular, dil becerilerinin değerlendirilmesinde önemli veriler sağlamış ve Özbek lehçesinin hem güçlü hem de geliştirilmesi gereken yönlerini ortaya koymuştur. Öne çıkan önemli bulgular arasında, katılımcıların büyük çoğunluğunun genç yetişkinler ve lisans mezunları olması, Özbek lehçesinin genç kuşaklar arasında bir değer olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır. Ancak kırsal bölgelerde ve yaşlı nüfus arasında dilin kullanımında zayıflıklar gözlemlenmiştir. Okuma ve konuşma becerilerinin güçlü olduğu belirtilirken, yazma ve dil bilgisi alanlarında geliştirilmesi gereken alanlar olduğu vurgulanmıştır. Özellikle %26,2'lik bir kesimin dil bilgisinde yetersiz olduğunu ifade etmesi, bu alandaki eğitimin desteklenmesi gerektiğini göstermektedir.

Ankete katılanların %72,4'ü Özbek lehçesi eğitim materyallerinin yetersiz olduğunu belirtmiş, bu durum dilin eğitimde daha geniş yer bulabilmesi için materyal geliştirilmesi gerekliliğini ortaya koymaktadır. Medya içeriklerinin de yetersiz bulunması (%69,6), dilin modern medya araçlarında daha etkin şekilde kullanılmasına ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Katılımcıların %51,2'sinin Özbek lehçesi kitap okumadığını ifade etmesi, yazılı kaynaklara erişimin

artırılmasının ve okuma alışkanlıklarının teşvik edilmesinin önemini göstermektedir. Buna karşın %79,7'lik bir kesim çocuklarının Özbek Türkçesi Lehçesi eğitim almasını istemektedir. Bu da ana dili eğitimi konusundaki yüksek talebi yansıtmaktadır.

Özbek Türkçesi lehçesi eğitim materyallerinin çeşitlendirilmesi ve güncellenmesi sağlanmalı, özellikle ortaokul ve lise düzeyinde kullanılabilir dersh kitapları hazırlanmalıdır. Üniversitelerde Özbek Dili ve Edebiyatı bölümleri için yüksek lisans ve doktora programları açılarak uzman eğitmenlerin yetiştirilmesi teşvik edilmelidir. Özbek lehçesi dil becerilerini geliştirmek için yazma ve dil bilgisi odaklı kurslar düzenlenmelidir. Katılımcıların %72,4'ü dil kurslarına katılmak istediğini belirtmiştir; bu talep karşılanmalıdır. Özbek lehçesi içeriklerinin yer aldığı televizyon programları, radyo yayınları ve dijital platformlar oluşturulmalıdır. Genç kuşakların ilgisini çekmek için sosyal medya ve mobil uygulamalar üzerinden içerik paylaşımı yapılabilir. Özbek lehçesi yayın yapan bir edebiyat ve kültür dergisi oluşturularak yazılı dil kullanımının teşvik edilmesi sağlanabilir.

Özbek lehçesi okuma alışkanlıklarını artırmak için kütüphanelerde Özbek lehçesi kitaplara özel bir koleksiyon ayrılabilir. Kitap okuma kampanyaları düzenlenerek gençlerin ve çocukların Özbek lehçesi yazılı eserlere ilgisi artırılabilir. Devlet, Özbek lehçesi eğitimine yatırım yapmalı ve ana dili eğitiminin sürdürülebilir bir şekilde uygulanmasını sağlamalıdır. Yerel yönetimlerle iş birliği yapılarak dilin günlük hayatta kullanımını teşvik edecek projeler geliştirilmelidir. Türkiye ve Özbekistan gibi ülkelerle iş birliği yapılarak öğretmen eğitimi programları ve kültürel değişim projeleri geliştirilebilir. Afganistan'da Özbek lehçesi, kültürel ve toplumsal bağlamda önemli bir yere sahiptir. Bu dilin eğitimde ve günlük yaşamda daha etkin kullanılabilmesi için önerilen adımların atılması hem Özbek lehçesinin korunmasını hem de Afganistan'ın dilsel ve kültürel çeşitliliğinin desteklenmesini sağlayacaktır.

Sonuç

Afganistan'da Özbek lehçesi, Timurlular ve Babürlüler döneminden günümüze uzanan köklü bir kültürel mirasın taşıyıcısıdır. Dilin, Ali Şîr Nevâyî gibi edebiyat devlerinin katkılarıyla şekillenen entelektüel kimliği, yalnızca bir iletişim aracı olmanın ötesinde, etnik kimliğin ve kolektif hafızanın nesiller arası aktarımının temelini oluşturmaktadır. Ancak bu çalışmanın hem tarihsel analizleri hem de anket bulguları, Özbek lehçesinin sürdürülebilirliğinin siyasi istikrarsızlıkları, sistematik ihmal ve kaynak yetersizlikleri nedeniyle ciddi risk altında olduğunu ortaya koymaktadır.

Tarihsel perspektiften bakıldığında Özbek lehçesinin eğitimdeki konumu, 1980'lerde Demokratik Halk Partisi'nin başlattığı ancak ortaöğretim seviyesine taşınamayan girişimlerle sınırlı kalmıştır. 2000'lerde yeniden canlandırılmaya çalışılan dil eğitimi projeleri ise kitapların

depolarında tutulması, öğretmen kadrolarının oluşturulmaması gibi idari sorunlarla karşılaşmıştır. Bu tarihsel kopuş, katılımcıların %72,4'ünün eğitim materyallerini yetersiz bulması ve %51,2'sinin Özbek lehçesi okuma alışkanlığından yoksun olmasıyla doğrudan bağlantılıdır. Dilin yazılı formunun zayıflığı, Sovyet sonrası dönemde Latin/Kiril alfabesi baskısına maruz kalmayan Afganistan Özbekçesinin modern pedagojik araçlardan mahrum kalmasıyla daha da derinleşmiştir.

Anket verileri, dilin günlük pratiklerdeki çelişkili durumunu net bir şekilde yansıtmaktadır. Katılımcıların %61,9'unun okuma becerilerinde kendini "çok iyi" olarak değerlendirmesi, dilin sözlü kültürdeki direncini gösterirken, yazma (%21,8 orta/zayıf) ve dil bilgisi (%26,2 orta/zayıf) alanlarındaki eksiklikler, yazılı geleneğin kurumsal destekten yoksunluğunu ortaya koymaktadır. Medya içeriklerinin %69,6 oranında yetersiz bulunması ise dilin dijital ve basılı platformlarda görünürlük kazanamadığının açık bir göstergesidir. Buna karşın, katılımcıların %89,3'ünün ana dili eğitimini faydalı görmesi ve %79,7'sinin çocuklarına bu dilde eğitim aldırarak istemesi, toplumsal talep ile devlet politikaları arasındaki uçurumu vurgulamaktadır.

Kaynakça

- 1964 Kanun-ı Esasi-yi Afganistan (p. 24). (1964). <https://moj.gov.af/>
- 1976 Kanun-ı Esasi-yi Afganistan (p. 49). (1976). <https://moj.gov.af/dr/> - مجموعه قوانین اساسی - ملغی - افغانستان
- 1980 Kanun-ı Esasi-yi Afganistan (p. 42). (1980).
- 1987 Kanun-ı Esasi-yi Afganistan (p. 64). (1987).
- 1990 Kanun-ı Esasi-yi Afganistan (p. 66). (1990).
- 2004 Kanun Asasi Afganistan (p. 78). (2004).
- Akyüz, M. (2012). *Geç Dönem Çağtayı Edebiyatından Günümüz Afganistan Özbek Edebiyatının Tarihi Gelişimi ve Faryab Edebi Muhiti*. Fatih Üniversitesi.
- Azaad, A. B. (2019). *1990-2015 Arası Afganistan Siyasetinde Afganistan Türkleri ve General Sostum*. Gazi Üniversitesi.
- Duman, S. (2019). *Afganistan'da Türkler*. Berikan Yayınevi.
- Hajiyarali, F. (2011). *Afganistan'ın Etnik Yapısı ve Kimlik Sorunu*. Akdeniz Üniversitesi.
- Jawad, N. (1992). *Afghanistan : A Nation of Minorities*. Minority Rights Group.
- Kara, Ö. (2004). *Soviyet İşgalindeki Afganistan'dan, Türkiye Komutasındaki ISAF'a*. Karadeniz Teknik Üniversitesi.

- Kohan, M. A. (2020). *Darbare Zaban Uzbiki va Caygah an dar Afganistan*. 8 Subh Gazitesi. <https://8am.media/fa/about-the-uzbek-language-and-its-place-in-afghanistan/>
- Nazary, K. (2018). *Afganistan'da Türkçe Öğretimi Bağlamında Gelişen Türkiye Algısı*. T.C. Sakarya Üniversitesi.
- Popal, K. (2019). *Nijad va Miliyethay Afganistan*.
- Şahrani, E. (2017). *Tarihçeyi Akvam dar Afganistan* (Beşinci Ba). Kânûn-i Farhengi Qazil Çopan.
- Şahrani, İ. (2016). *Tarikçeyi Aquam dar Afganistan* (5. Baskı). Kanun Farhangi Qizil Çupan.
- The Marine Corps Intel ligence Activity. (2001). *Afghanistan Country Handbook*. http://scioteca.caf.com/bitstream/handle/123456789/1091/RED2017-Eng-8ene.pdf?sequence=12&isAllowed=y%0Ahttp://dx.doi.org/10.1016/j.regsciurbeco.2008.06.005%0Ahttps://www.researchgate.net/publication/305320484_SISTEM_PEMBETUNGAN_TERPUSAT_STRATEGI_MELESTARI
- Türkiye Diyanet Vakfı. (1988). Cilt 1. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (p. 559). Türkiye Diyanet Vakfı.
- UNESCO. (2021). *The right to education: What's at stake in Afganistan?*